

PEHLEVİ'DEN REİSİ'YE İRAN'IN AFRİKA'YA BAKIŞI

DR. VOLKAN İPEK

Akademisyen YEDİTEPE ÜNİ.

“

İran'ın Afrika kıtasına olan siyasi ilgisi 1941 ve 1979 yılları arasında İran Şahı olan Muhammed Rıza Pehlevi'nin politikalarına ve bölgesel tutumuna dayanmaktadır.

”

Walter Rodney'nin 1972 yılında yazdığı “Avrupa Afrika'yı nasıl geride bıraktı?” kitabının ellinci seneyi doldurduğu bu günlerde Batı ve Afrika ülkeleri arasındaki ilişkilerin temel yapı taşlarından biri olan 1884-85 Berlin Konferansı'nı düşünmeden geçmek doğru olmaz. Kongo Konferansı olarak da geçen bu uluslararası toplantı Afrika topraklarının konferansa katılan bazı Avrupa ülkelerine paylaşılması sonucunu doğurdu. Buna göre İngiltere, Fransa, İspanya, Portekiz ve Almanya, Afrika'da toprak sahibi olup kolonyalizmi resmî olarak başlatırken diğer katılımcılar Avusturya-Macaristan, Rusya, Danimarka, Hollanda, İsveç ve Norveç Krallığı, Amerika Birleşik Devletleri, İtalya ve Osmanlı İmparatorluğu

kıttadan herhangi bir toprak kazanımı elde edemedi. Böylece Berlin Konferansı 1884 yılında başlayıp 1956 yılında sona ermeye başlayan Afrika'daki kolonyalizmin kurucu anlaşması olarak tarihe geçti. 1956 yılından sonra bağımsızlıklarını ilan ederek dekolonizasyon sürecine giren Afrika ülkeleri ise zamanla Berlin Konferansı'na katılmayan ve Batılı olmayan ülkelerin ilgisiyle karşılaştı. Konferansa katılan ancak çıkan kararlarla Afrika'da herhangi bir toprak elde edemeyen Rusya'nın ve Batılı olarak görülen Türkiye'nin dışında özellikle Çin, Brezilya, Hindistan ve Suudi Arabistan Afrika ülkeleriyle olan ilişkilerini yoğunlaştırdı. Bu ülkelerle ilişkilerini yoğunlaştıranlardan biri de İran olarak karşımıza çıkmaktadır.

İRAN'IN AFRİKA İLGİSİNİN TARİHSEL BOYUTLARI

Jeffrey Lefebvre'in 2019 yılındaki makalesinde İran'ın Afrika'ya olan ilgisi 1950'lerin ortalarından itibaren detaylı şekilde anlatılmıştır. Lefebvre'e göre, İran'ın Afrika kıtasına olan siyasi ilgisi 1941 ve 1979 yılları arasında İran Şahı olan Muhammed Rıza Pehlevi'nin politikalarına ve bölgesel tutumuna dayanmaktadır. 1950'li yılların or-

tarlarında monarşi rejimini sonlandırarak Mısır'ın ilk cumhurbaşkanı olan Cemal Abdülnasır'ın Pan-Arabizm ilkesi doğrultusunda elde ettiği popülerlik Pehlevi'yi rahatsız ediyordu. 1956 yılında Süveyş Kanalı'nı ulusallaştırdıktan sonra Nasır'ın iyice büyüyen bu popülerliği Sudan'a ve Etiyopya'ya kadar yayılınca Pehlevi o bölgelerde etkisini kaybetmemek için Afrika'ya ilgi göstermeye başladı. Her ne kadar Arap ulusalcılığını savunsa da Nasır'ın Etiyopya, Sudan ve Somali'deki Müslüman nüfusla olan yakın ilişkisi Pehlevi'nin özellikle bu ülkelere daha fazla ilgi göstermesine yol açtı. Pehlevi, Mısır'daki Sünni Müslümanlığın Abdülnasır aracılığıyla içinde Şiilik de barındıran bu dört ülke üzerinde etkili olmasına göz yummak istemiyordu. Ancak Somali'de 1969 yılında Cumhurbaşkanı Siad Barre'nin kurduğu İslami sosyalizm ve Marksist DERG rejiminin 1974 yılında Etiyopya İmparatoru Haile Selasiye'yi devirmesi bölgeye Sovyetler Birliği'ni ve dolayısıyla komünizm fikirlerini çekince Pehlevi Abdülnasır'ı bırakıp bu ülkeleri komünizme karşı desteklemeye başladı.

Pehlevi, Sovyetler Birliği'nin başarılı olması hâlinde komünizmin bu

ülkelerden çıkıp Ortadoğu'ya ve İran'a da sığmamasından çekiniyordu. Ancak bu dört ülkede komünizme geçişin temel prensibi sayılan sosyalizmin tam olarak uygulanamaması, 1978 yılında Somali ile Etiyopya'nın Ogaden Savaşı'nda karşı karşıya gelmeleri, birbirlerini yıpratmaları ve Amerikan Başkanı Jimmy Carter'ın bölgedeki ülkelere baskısı sonucu komünizm beklenmediği gibi etkili olmadı ve Pehlevi'nin endişeleri giderildi. Bunun üzerine rahatlayan İran Lideri Pehlevi, İran ekonomisini geliştirmek için Güney Afrika'daki ırkçı Apartheid rejimiyle petrol ve doğal gaz anlaşmaları imzaladı. İran'ın Güney Afrika'daki rejimle ticaret yapması Afrika Birliği Organizasyonu tarafından sert şekilde eleştirildi. 1978 yılına gelindiğinde ise İran'da duyulmaya başlayan devrim sesleri Pehlevi'nin dış politikayı gözden çıkarıp kendi rejimini kurtarmak

için iç politikayla ilgilenmesine yol açtı ve Afrika, Pehlevi için önemi kaybetti. İran Devrimi 1979 yılında Pehlevi'nin yerine Ayetullah Ruhullah Humeyni'nin kurduğu İslam rejimini getirince İran'ın Af-

rika kıtasına olan bakışında temel değişiklikler oldu. Birincisi, Humeyni, Pehlevi'nin ticaret yaptığı Güney Afrika'daki ırkçı Apartheid rejimiyle tüm ilişkileri durdurdu ve Güney Afrika'yı tanımadığını açıkladı. İkinci olarak ise Humeyni, Pehlevi'nin aksine sadece Doğu Afrika ülkelerine değil tüm Sahraaltı Afrika ülkelerine ilgi göstermeye başladı. İran'ın tüm Sahraaltı Afrika ülkelerine ilgi duymaya başlamasının da üç temel nedeni vardı. Birincisi, ülke artık İslam rejimiyle yönetildiği için Amerika başta olmak üzere pek çok Avrupa ülkesi tarafından yadırganıyor, bu ülkeler Pehlevi döneminde İran'a gösterdikleri ilgiyi ve desteği kestiklerini açıklıyorlardı. Giderek yalnızlaşan İran çareyi Sahraaltı Afrika ülkelerinin desteğinde aramaya başladı. İkincisi ise 1980 yılında başlayan İran-İrak

Savaşı'nda Avrupa'nın ve Amerika'nın kendisini yalnız bırakacağını ve Saddam Hüseyin'i destekleyeceğini düşünen Humeyni, Sahraaltı Afrika ülkelerinden destek bulacağını sandı. Üçüncüsü ise İran, Şii yayımlıcağını Şii Müslüman nüfusa sahip olduğu bilinen Afrika'da yaymak istiyordu. Batı Afrika'daki Gana, Mali, Moritanya Nijerya ve Senegal gibi ülkelerden pek çok Şii öğrenci İran'a davet edildi. Bunların dışında İran'ın Sudan'a askerî etkileri de oldu.

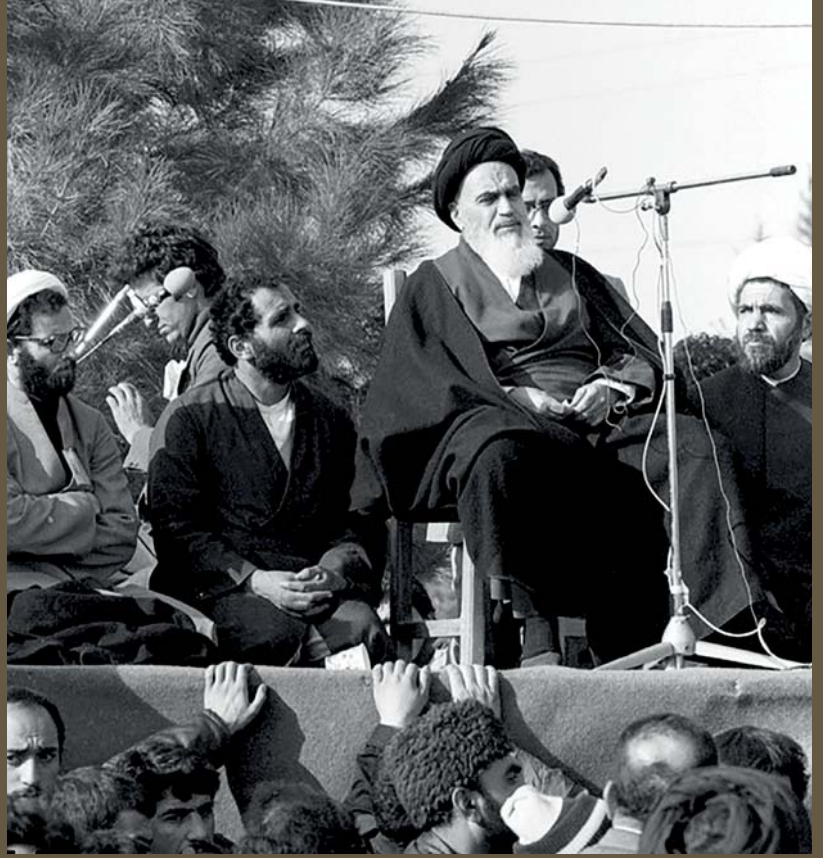
“

İran-Sudan yakınlaşması 1995 yılında Amerika'nın Sudan'ı terör listesine eklediğinde İran'ın “Sudan terörist bir devlet değildir” demesiyle perçinlendi. Ancak Amerika'nın yaptırımları zamanla öyle ağırlaştı ki 2000 yılından itibaren Sudan kendisini İran'dan uzaklaştırmak ve Amerika'nın yaptırım sözünü dinleyerek Sudan'la ticari ilişkileri kesen Arap dünyasıyla yakınlaştırmak zorunda kaldı.

”

SOĞUK SAVAŞ SONRASI İLİŞKİLERİN DİNAMİKLERİ

Humeyni 1989 yılında Sudan'da Ömer el-Beşir'in ve yardımcısı Şii Hasan Turabi'nin Jafaar Nimeyri'yi devirmesinde rol oynadı. Bu darbeye başlayan İran-Sudan yakınlaşması 1995 yılında Amerika'nın Sudan'ı terör listesine eklediğinde İran'ın “Sudan terörist bir devlet değildir” demesiyle perçinlendi. Ancak Amerika'nın yaptırımları zamanla öyle ağırlaştı ki 2000 yı-

lından itibaren Sudan kendisini İran'dan uzaklaştırmak ve Amerika'nın yaptırım sözünü dinleyerek Sudan'la ticari ilişkileri kesen Arap dünyasıyla yakınlaştırmak zorunda kaldı. 11 Eylül 2001 tarihinde ise Amerika'ya yapılan terör saldırısı İran'ın dünyaya bakışını değiştirdi. İlk başta Başkan George W. Bush'un terörizme karşı savaş programının yanında olduğunu açıklayan Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi, Bush'un İran'ı Irak'la ve Kuzey Kore'yle birlikte “şeytan eksenini” içinde göstermesinden sonra yalnızlaştırıldığını düşündü. 2005 ve 2006 yıllarında İran'ın nükleer programına karşı başlatılan Birleşmiş Milletler (BM) yaptırımları İran'ı daha da fazla yalnızlaştırınca dönemin Cumhurbaşkanı Ahmedinejad, İran'ın Bir-

leşmiş Milletler Güvenlik Konseyine (BMGK) geçici üye olması için Fildişi Sahili'nin, Lesotho'nun, Moritanya'nın, Namibya'nın ve Güney Afrika'nın desteğini aldı.

Kenny Diamini'nin 2019 yılındaki makalesinde de belirttiği gibi İran'ın Afrika ülkelerine yoğunlaşan ilgisinin somutlaşması 1955 yılındaki Bandung Bağlantısızlar Konferansı'nın 50. yılını kutlamak için 2005 yılında Endonezya'da düzenlenen 50. Asya-Afrika Zirvesi'nde kurulması kararlaştırılan Yeni Asya-Afrika Stratejik İşbirliği programı üzerinden oldu. Bu programla birlikte İran nükleer tesislerinin ham maddesi sayılan uranyumun çıktığı Malavi, Nijer, Sierra Leone, Togo ve Uganda'yla yakın ilişkiler kurarak bu ülkelerden

uranyum ithal etti ve Etiyopya'yla savaşımaya başladığı ve Somali'deki el-Şebab terör örgütüne silah gönderdiği için kendisi gibi yalnızlaştırılan Eritre'yle de ilgilenmeye başladı. İki yalnız ülke 2008 yılında yaptıkları açıklamada bundan sonra bölgesel ve küresel konularda birlikte adım atacaklarını duyurdu. 2009 yılında İran'ın iki destroyeri Eritre'nin Assab Limanı'nı kullanarak Kızıldeniz'de gövde gösterisi yaptı. Eritre'yle olan bu iş birliğinin sonunda İran'ın Pehlevi döneminde sonlandırdığı Afrika ülkelerine olan ilgisi yeniden canlandı ve 2010 yılında başkent Tahran'da kırk Afrika ülkesinin temsilcilerinin katıldığı bir İran-Afrika Forumu düzenlendi.

“

2013 yılında İran Cumhurbaşkanlığına Hasan Ruhani'nin seçilmesiyle birlikte İran Afrika Birliğiyle de ilişkilerini geliştirdi. 2015 yılında Suudi Arabistan'la yaptığı anlaşma üzerine İran'la olan iş birliğini sonlandıran Eritre dışında İran'ın Sahraaltı Afrika ülkeleriyle ilişkileri çoğunlukla olumlu gitti.

”

ARAP BAHARI SONRASI SÜREÇ

2011 yılında başlayan Arap Baharı'ndan sonra ise İran Sahraaltı Afrika ülkeleriyle olan ilişkilerini yoğunlaştırdı. Özellikle 2013 yılında İran Cumhurbaşkanlığına Hasan Ruhani'nin seçilmesiyle birlikte İran Afrika Birliğiyle de iliş-

kilerini geliştirdi. 2015 yılında Suudi Arabistan'la yaptığı anlaşma üzerine İran'la olan iş birliğini sonlandıran Eritre dışında İran'ın Sahraaltı Afrika ülkeleriyle ilişkileri çoğunlukla olumlu gitti. Bu olumlu tabloyu Gerald Feirstein ve Craig Greathead 2017 yılında yazdıkları makalelerinde derinlemesine işlerler. Yazarlara göre, örneğin Somali İran'ın 2015 yılında Yemen'deki Şii Husilere yiyecek yardımı, Sudan ise İran'ın İsrail'e karşı Gazze Şeridi'ndeki Hamas'a ve Lübnan'daki Hizbullah'a silah göndermesine aracılık etti. Aynı yıl aralık ayında Nijerya'da Cumhurbaşkanı Muhammadu Buhari'ye karşı yapılan protesto gösterilerinde Nijerya polisinin öldürdüğü 300 Nijeryalı Şii'ye karşılık olarak Nijerya'daki Şii Nijerya İslami Hareketi'ne destek vermeye başladı. 2016 yılından itibaren ise İran Ortadoğu'da çok dikkat çektiği için Batı Afrika'da yapılanmaya başlayan Hizbullah'la birlikte hareket edip Sahraaltı Afrika ülkelerini İsrail'i tanımamaya davet etmeye başladı. Bunun dışında ise İran, 2017 yılında Ceza-yir'le ekonomik, kültürel ve kontra terörizm alanlarında iş birliği anlaşmaları imzaladı.

2018 yılında ise Benin Tahran'da bir büyükelçilik açtı, Güney Afrika Cumhuriyeti'yle Pehlevi döneminde olduğu gibi petrol anlaşmaları imzalandı, Malavi'den ve Namibya'dan ise İran'daki nükleer tesisler uranyum ticareti anlaşmaları imzalandı. Namibya'daki Rössing Uranyum Madenlerinin %15'i bu anlaşmayla İran'ın eline geçti. İran'ın Afrika ülkelerine olan dış politikası ise 2021 yılında İbrahim Reisi'yle yeni bir döneme girdi. 22 Şubat 2022 tarihinde Mozam-

bik Cumhurbaşkanı Filipe Nyusi'yle görüşen Reisi, İran'ın Afrika ülkeleriyle her zaman son derece olumlu ilişkilere sahip olduğunun altını çizdi ve kıtadaki zengin kaynakların Batılı güçler tarafından sömürülmesini ise acı verici olarak yorumladı. Afrika'dan İran dış politikasında öncelik olarak söz eden Reisi, eski Cumhurbaşkanı Ruhani'yi ise Afrika ülkeleriyle yeterince ilişki geliştirmediği için eleştirdi.

Sonuç olarak İran'ın Afrika kıtasına olan ilgisi artarak devam edecek gibi görünmektedir. Özellikle 2015 yılında başlatılan ve İran'a olan yaptırımların hafifletildiği Birleşik Kapsayıcı Eylem Planı (JCPOA) İran'ın sadece Afrika ülkelerine değil aynı zamanda tüm ülkelere olan dış politikasına olumlu etkiler göstermişe benzemektedir. Yine de 1884-85 Berlin Konferansı'na katılıp Afrika'yı işgal bölgelerine ayıran Avrupalı ülkeler ve dekolonizasyondan sonra Afrika'ya ilgi duymayan başlayan Batılı olmayan ülkeler gibi İran'ın da Afrika'ya bakışında belli çıkarların etkili olduğunu söylemek gerekmektedir. Bu arada İran'ın 2007 yılında tüm Afrika'yla olan ticaret hacminin genel ticaret hacmine olan %4,54'lük oranınının 2013 yılında %0,31'e inmesi, 2020 yılında ise sadece %2,1'e çıkması ise İran için pek kabul edilir gibi görünmemektedir. İran'ın Afrika ülkeleri üzerinde daha da etkili olması için ticaret hacmini ve yatırımlarını arttırması yeni yönetimin öncelikleri arasında görünmektedir. Afrika ülkelerine daha fazla resmî ziyaretin yapılması ve Afrika'daki Şii nüfusla ilgilenilmesi de İran'ın Afrika'daki diğer stratejileri arasında sayılabilir.■